

УДК 340.342

В. В. Дудченко

КЛАСИЧНА ЮРИДИЧНА ОСВІТА У ЦЕНТРІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Актуальність цієї статті обумовлена необхідністю інтеграції української юридичної освіти до єдиного дослідницького і освітянського європейського простору. Це сприятиме приведенню моделі національної освіти у відповідність до потреб і вимог європейського ринку праці.

Історія і сучасний стан зарубіжної юридичної освіти засвідчує, що її ключовою властивістю є класичність. У зв'язку з цим завдання цієї статті полягає у тому, щоб розкрити поняття класичного у праві і проаналізувати його конкретні прояви, як в історії зарубіжної юридичної освіти, так і нині. У такий спосіб окреслене завдання і його розв'язання, без сумніву, стане вагомим внеском в євроуніверсалізацію юридичної освіти в Україні.

Класика (від лат. *clasicus* — зразковий, першокласний) — це зразкові, видатні, загальноновизнані твори науки, літератури, мистецтва, які мають неминущу цінність для національної і світової культури.

Що є неминущим і загальноновизнаним у європейській юридичній освіті? Таким неминущим є підхід до права як до аналога справедливості. Ось що занотовано з цього приводу у Дигестах Юстиніана: «Тому, хто вивчає право, необхідно перш за все взнати, звідки походить слово «право» (*jus* або *juris*). Право отримало свою назву від (слова) «справедливість» (*justitia*)... Юриспруденція є наукою про справедливе і несправедливе... Право є мистецтво благого і справедливого» [2, с. 83].

З такими настановами звертався юрист Ульпіан до студентів правових шкіл класичного Риму. Вважає, однак, те, що наведені висловлювання сприймаються такими, ніби Ульпіан звертається до нас, сучасних юристів. Це і є класикою.

Досліджуючи витоки правової класики, варто відзначити таке. На Заході і сьогодні юристом високої культури визначається той, хто вивчив римське право.

За період від 100 р. до н.е. до 300 р. н.е. римські юристи опублікували сотні книжок з права. Праці провідних юристів визнавали формою писаного права, комплексом текстів, які можна було тлумачити на рівні з законами імператора. Суттєво те, що обов'язковими для юристів-практиків були не слова, вжиті із тексту правознавцями, а ідея, що стояла за ними [1, с. 21]. Це було визнанням правової доктрини джерелом права.

Однак обсяг праць юристів був надто великим. Між 529–534 роками н.е імператор Юстиніан скоротив його до трьох томів. Ці три томи склали «цивільне право». Звід римського цивільного права складався з Інституцій, Дигест і імператорських конституцій [1, с. 23].

Дигести є найбільш важливою складовою Юстиніанівського зводу. Вони були не лише головним довідником для юристів-практиків, а й обов'язковим навчальним посібником для студентів юридичних академій Візантійської імперії. Принципово, що Дигести, як і Інституції, мали силу законів прямої дії. Ось що занотовано з цього приводу в конституції Юстиніана «Tanta» «...Сенатори і люди всієї землі... схиліться перед цими законами і дотримуйтеся їх... І ні в суді, ні в іншій суперечці, де закони необхідні, ніхто не мусить посилатись чи вказувати на інші книги, окрім як на складені і оприлюднені Наші Інституції, Дигести і Конституції... Закони ж наші, які Ми помістили в цих книгах, тобто в Інституціях чи Началах, також Дигестах, чи Пандектах, Ми санкціонуємо... щоб вони навіки мали силу, діючи разом з Нашими Конституційними і демонструючи їх силу в судах, в усіх судових справах» [2, с. 49–69].

Принципово й те, що Юстиніан говорить про Дигести як про «Храм римської Юстиції» — про юристів як про «Статус Юстиції» (від лат. *justition*-справедливість). Це є синкретизмом римського права і етики.

Термін «етика» (від грецьк. — звичай, правило поведінки) вперше вжив Арістотель. Цим терміном він окреслив своєрідну галузь дослідження — «практичну філософію». Якщо у «теоретичній філософії» з'ясовується, що має місце, то у «практичній філософії» — що має бути. Головне питання етики: що ми маємо робити? Етика вчить людину надбудовувати до фактично існуючого те, що мусить бути. Тож етика — це нормативне вчення про обов'язки, про належне.

У західній етичній традиції усі обов'язки поділяють на правові і моральні. Тож людську етику утворюють право і мораль. Етика — родове для права поняття. До правових обов'язків відносять свободну волю, добру волю, обопільну волю, честь, гідність, совість. Ці обов'язки є нормативними принципами природного права *a priori*, вони мають стати основою і орієнтацією для позитивного права.

До обов'язків моралі відносять любов, дружбу, ввічливість, скромність, вдячність, співчуття...

Суттєво зазначити, що у позитивізмі етику розуміють звужено, тільки як мораль, право відсутнє. Звідси і намагання позитивних юристів автоматизувати право від етики і моралі і перетворити юриспру-

денцію в «чисту теорію права» (як у Г. Кельзена). Згідно з головним постулатом позитивізму, чинність права визначається виключно юридичними нормами, а не етичними принципами або якимись іншими системами цінностей.

Синкретизм римського права і етики виразно виражений у формулярній системі права. Цю видатну систему й створили римляни. Ось приклади етичних формул римського права: *b-o-na fides* — добровільність; *b-o-ni mores* — добросовісність; *deojuitas* — рівність, справедливість, благородство; *jus est ars b-o-ni et deduitas* — право є мистецтвом добра і справедливості, або мистецтвом реалізовувати добросовісність і рівність; *lex injusta non est lex* — несправедливий закон не є законом; *vetustas pro lege jemper habetui* — давнина завжди містить у собі закон та ін.

Принципово те, що посилення на етичні формули мало правотворчу систему. Вони були джерелом і формують права прямої дії і найвищої юридичної сили. Через кодифікації Нового і Найновішого часів зазначені формули увійшли до сучасних європейських кодексів.

У формулах римського права закріплені норми природного права. У Дигестах природне право характеризується як обов'язковий, нормативний порядок, встановлений самою природою. У Дигестах з цього приводу читаємо: «...Згідно з природним правом усі народжуються вільними... «Право» означає те, що завжди є справедливим і благим, — яким є природне право» [2, с. 83–87]. Відтак, сутнісну ознаку справедливості від природи вбачали у свободі. Це вкрай важливе положення Дигест, яке стане парадигметичним для всього подальшого розвитку західної юриспруденції.

Стає очевидним, що джерелом природного права є природа людини, її свободна воля. У титулі 5 Дигест під назвою «Про становище людей» читаємо: «Свобода є природна здатність кожного робити те, що йому до вподоби... Рабство є настановою писаного права народів, на підставі цього особа підкорена чужій волі всупереч природі» [2, с. 117].

Тож свобода уроджена людині. Вона її природний стан. Свобода — це самовизначення. Свободну волю римляни протиставили чужій, нав'язаній волі. Це було їх знаменитим здобутком в опрацюванні теорії волі.

Природно-правові норми існують незалежно від волі законодавця, незалежно від визнання чи невизнання державою. Ці норми існують скрізь, завжди, стосовно усіх. Вони самоочевидні, самодостатні і самоцінні. Це універсальне право на підставі притаманної усім людям однакової природи, уродженої свободи.

Позитивне право, навпаки, створено законодавцем у просторі (тут) і часі (тепер). Це змінне і плінне право. Воно є лише формою впливу первісного і субстанційно незмінного природного права (субстанція — це сталий суб'єкт різних предметів).

Примат природного права над позитивним правом виразне виражає форма «*Lex injusta non est lex*» — несправедливий закон не є законом.

Ця формула пронизує весь зміст Дигест. Про неї говорять юристи Павло, Юліан, Цельс, Модестін. Ось приклади: «Тому, що встановлено всупереч смислу права, ми не можемо коритися як юридичному правилу». «Знати закони — означає сприймати не їх слова, але їх значення», «Чинить в обхід закону той, хто зберігаючи слова закону, обминає його смисл» [3, с. 11, 113]. Воочевидь, у наведених висловлюваннях обстоюється не буквальне тлумачення законів, а тлумачення у контексті мети права.

Синкретизм римського права і етики виражає і договірна теорія справедливості, а відтак і права. Римляни запозичили вчення про справедливість у греків. Арістотель опрацював класичну теорію справедливості. Він виокремив зрівнюючу або комутативну і розподільну або дистрибутивну справедливість (у книзі 5-й) «Нікомахової етики»). Перша передбачає стосунки координації, друга — стосунки субординації. У першому випадку йдеться про суспільство економічне (або громадянське), у другому — про політичне (державу). Зрівнююча справедливість регулює буття приватної (цивільної) сфери.

Символом цієї справедливості є договір як свободна, добра, обопільна воля. Розподільна справедливість врегульовує публічну сферу. У політичному суспільстві розподіляють як благо владу, посади, винагороди, утримання. Отже, зрівнюючи, справедливість — категорія приватного права, розподільча — публічного.

Висновок той, що справедливість, а відтак, і право мають договірну природу. Виявлення зв'язку справедливості з принципом договору було одним з найвидатніших відкриттів у людській історії.

Сьогодні договір — це фундамент поняття західної теорії легітимізації. Він легітимує (обґрунтовує) і лімітує (обмежує) державу. Є максимумом, що власність і договір є головними критеріями приватного права. Однак договір має стати головною формою і публічного права, насамперед, конституційного і адміністративного.

Синкретизм римського права і етики виразно виражає і право претора або право честі (*jus honorarium*)*. Юрист Павло у зв'язку з цим відзначив: «...Не менш вірно у нашій державі правом називається *jus honorarium*... Претор виговорює право (приймає рішення)... скрізь, де претор непорушною величиною своєї влади і непорушним звичаєм предків запроваджує судоворіння, те місце і називається вірно словом «право»... Саме право є живим голосом природного, цивільного права» [2, с. 87].

До наших днів зберігся відомий рескрипт імператора Адріана (117–138 рр. н.е.), який дає виразне уявлення про принцип вільної оцінки доказів римським суддею. Імператор Адріан звертається до судді Валерія Веруса: «...Також можу тобі дати лише одну відповідь: твоє рішення по сумі фактів ні за яких обставин не мусить орієнтуватися на якийсь певний тип доказів, і ти мусиш сам, виходячи з власних найкращих спонукань свого розуму і совісті, дати особисту оцінку тому, що ти

вважаєш для себе доведеним, або, навпаки, що ти вважаєш не зовсім доведеним» [3, с. 83–84].

Рескрипт Адріана став Постійно діючим едиктом. У цьому зв'язку варто навести думки відомих правознавців, які таким чином оцінювали право претора. І. Покровський відзначив: «...Саме завдяки преторському едикту преторське право, загалом римське право стало тим, чим воно було для всього людства і всієї юридичної науки» [4, с. 123]. Р. Штаммлер наголосив: «...Класичні юристи Риму наважилися перевести свій погляд з тривіальних питань на цілісність. Розглядаючи кожний окремих випадок з усією його обмеженістю, вони спрямували свої думки до провідної зорі загального права, тобто до встановлення у житті справедливості. У цьому, на мою думку, полягає всесвітнє значення класичних юристів Риму. У цьому їх неминуща цінність» [5, с. 22].

Без сумніву, у праві претора треба вбачати витоки судового права як джерела і форми західного права як в історії, так і нині.

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує проблема рекодифікації, яку опрацьовують сучасні європейські правознавці.

Зокрема, французький юрист Р. Кабріак наголошує на відмові від моделі офіційної кодифікації, нав'язаної зверху, і про інші форми кодифікації (неофіційної). Підставою сучасної кризи як позитивістського підходу до кодифікації, так і кризи законності французький юрист вважає нормативний плюралізм, коли окрім закону існують і інші джерела або форми права [6, с. 464–470].

Якщо ХІХ ст. було золотим століттям кодифікації, то ХХ ст. стало століттям рекодифікації. Найбільш важливе, що сталося у ХХ ст. — руйнація однотипності кодифікації, перехід від однотипності кодифікацій до кодифікації різних форм [6, с. 79–80].

У подальшій історії європейського права значне місце посідає рецепція римського права і зв'язане з нею право університетів, його автономність і універсальність. Викладання римського права відновили європейські університети. Першим західним університетом був університет у Болоньї (Італія, близько 1088 р.). Далі виникають університети у Сорбонні, Парижі, Віттенберзі, Гельдербезі та інших містах Європи. Програма університетського курсу права була скрізь однаковою: цивільне право Юстиніана. Основою університетського романського права було природне право (*jus natura*). Позитивне право (*jus positivus*) не викладалося до ХVІІІ ст.

Університетський професор вчив філософському методу пізнання природи права і його призначенню у суспільстві. Цим методом були метафізика і зв'язана з нею теорія гештальта. У метафізиці обстоюється етичне або філософське поняття права, згідно з яким право має понад юридичне значення і самотність.

Найбільш виразно методологію і теорію європейського права виражає класичне вчення таких університетських професорів, як Кант і Гегель.

Кант, як класичний мислитель, за основу свого дослідження обрав теорію ейдосів Платона. Він відзначає, тому, хто прагне зрозуміти його філософію, треба навчитися розмежовувати у своєму пізнанні чуттєве і надчуттєве. «...Суто емпіричне вчення про право — це голова (подібна дерев'яній голові у басні Федра), яка можливо, чудова, але, на жаль, не має мозку» [7, с. 264–284]. Кант вважає свободу сутнісною, розпізнавальною ознакою права. Він відзначає: «Право — це сукупність умов, за яких свободна воля одного (особи) узгоджена з свободною волею другого, з точки зору всезагального закону свободи» [7, с. 285].

Свобода мусить дати особі наявне буття, і першим актом свободи є власність. Кант розпочинає своє вчення про приватне право з відносин володіння річчю як найпростішої правової відносини. Аналіз усіх договорів мислитель ґрунтує на своєму вченні про автономію волі. Воля розумної істоти мусить розглядатися як така, що законодавствує [7, с. 95].

Услід за Кантом і Гегель відзначає, що «філософська наука про право має своїм предметом ідею права... Ідея права є свободою... Право є наявним буттям свободної волі ... Підвалиною права є духовне... Субстанцією духу є свобода» [8, с. 59, 67, 68].

У метафізиці свобода — це постулат. У центрі гегелівського вчення про право перебуває людина, природним станом якої є уроджена її свобода.

Гегель, як представник європейської філософсько-правової традиції, відповідаючи на запитання «що таке право?», закликає читачів звернутися до багатовікового досвіду розв'язання цього питання. Він відзначає, що істина про право давно пізнана і загальновідома. Чого ще потребує ця істина як не того, щоб її пізнали?

Головне, що впливає з вчення Канта і Гегеля, це те, що вони гостро наголосили на нормативній функції природного права. Природне право нормативне. Така нормативність обумовлена, своєю чергою, нормативним характером етики як родового для права поняття.

Ось підтвердження цього висновку. «Змістом і метою державної влади є здійснення прав громадян... Розумні ті закони, державні устрої, які відповідають природі людини, поняттю людини, свободі...» [7, с. 53, 385].

У результаті право не автономне і не самодостатнє. Воно як частка суспільства у цілому мусить відображати духовні суспільні цінності. У цьому його цивілізаційна роль. Як теоретики природного права, Кант і Гегель вступили у гостру суперечку з позитивними юристами.

Важливо тепер звернутися до дорадянської вітчизняної юриспруденції. Динамічний розвиток доктрини природного права в Росії і Україні розпочинається з XVIII ст. На формування і розвиток цієї доктрини неабияк вплинули вітчизняні університети в Києві, Харкові, Москві, Петербурзі, Казані, Томську та ін. Роль цих університетів можна порівняти із західноєвропейськими університетами, з тією лише різницею, що останні з'явилися в Європі на шість з лишком століть раніше.

Університетські професори були переважно кантіанцями або гегеліанцями. До числа таких професорів можна віднести кантіанців С. Є. Десницького, І. А. Третьякова, З. А. Горюшкіна, В. Т. Золотницького, О. П. Куніцина, П. І. Навгородцева, П. Д. Юркевича, гегеліанців С. С. Гоцького, П. Г. Редкіна, Б. М. Чичеріна, І. О. Ільїна, Є. М. Трубецького та ін.

Важливе значення у дорадянській вітчизняній юриспруденції надавалося проблемі джерел права як найважливішій і найскладнішій проблемі усієї юриспруденції. Особлива роль тут належить засновнику і голові психологічної школи права професору С.-Петербурзького університету Л. Петражицькому і його учням П. Михайлову, Г. Іванову, М. Тімашову, П. Сорокіну, Г. Гурвичу та ін.

Найбільш значними результатами цієї школи були: 1) відчужування поняття позитивного права від необхідного зв'язку з державою і визнання домінуючої ролі «неофіційного» права; 2) розширення кількості джерел позитивного права; 3) доведення важливої ролі, яку «інтуїтивне право» відіграє у правовому житті, складаючи конкуренцію формальному праву; 4) нарешті, заміна традиційної класифікації права на приватне і публічне на класифікацію на право «суспільного служіння» і «індивідуальної свободи».

Л. Петражицький і його учні критикували усі теорії, які визначали право, і зокрема позитивне право, як похідні від держави і, у більш широкому розумінні, від примусу. Ця критика належить до числа класичних текстів у світовій юридичній літературі [9, с. 340–348].

Поширення у другій половині XIX ст. юридичного позитивізму дорадянські теоретики природного права вважали кризою вітчизняної правової свідомості. Констатація цієї кризи обумовлювалась, по-перше, втраченою правом самотності і перетворення його на засіб для здійснення поточної політики держави; по-друге, абсолютизацією детермінізму і запереченням концепції свободної волі; по-третє, невизнанням відмінності між каузальною і нормативною наукою і, як наслідок, отождненням нормативного і дескриптивного підходів до права; по-четверте, абсолютизацією релятивізму і партикуляризму як противаги універсальності права; по-п'яте, невизнанням відмінності між легальністю і легітимністю права і, як наслідок, запереченням ціннісної проблематики у сфері права.

Підіб'ємо підсумок.

Здобувати класичну освіту в юридичних вузах означає навчатися на найкращому, відібраному з всього світового знання про право. Класична освіта фундаменталізує сучасне плінне знання про право, оскільки у ній право пізнається у більш первісній спосіб, ніж в позитивно-аналітичній юриспруденції. Такий спосіб обумовлює інший предмет правознавства і інші його цілі.

Неперевершеним у правовій класиці є римське право і пов'язані з ним синкретизм права і етики, формулярна система права, природне

і позитивне право, договірна природа справедливості, теорія договорів, право претора, плюралізм форм права, рекодифікація.

Організація юридичної освіти за зазначеними напрямками сприятиме формуванню нового ставлення до правової теорії в Україні. Така теорія має віддзеркалити більш складну систему класифікації і характеристики сучасного права, яка буде спиратися не лише на типи економічного і політичного устрою, але також і на етичні, філософські, ціннісні, релігійні і інші критерії. Таке дослідження, без сумніву, утворює фундаментальну перспективу подальшого опрацювання проблеми.

П р и м і т к а

* Честь — honor.

Л і т е р а т у р а

1. Тоні Оноре. Про право / *Тоні Оноре*. — К.: Сфера, 1997. — 124 с.
2. Дигести Юстиніана: пер. с лат. — М.: Статут, 2002. — 584 с.
3. Аннерс Э. История европейского права / *Э. Аннерс*. — М.: Наука, 1996. — 385 с.
4. Покровский И. А. История римского права / *И. А. Покровский*. — СПб., 1913. — 420 с.
5. Штаммлер Р. Сущность и задача права и правоведения / *Р. Штаммлер*. — СПб., 1908. — 312 с.
6. Кабрияк Р. Кодификации: пер. с фр. / *Р. Кабрияк*. — М.: Статут, 2007. — 476 с.
7. Кант И. Метафизика нравов. В 2 ч. Ч. I. Метафизические научные учения о праве / *И. Кант*. — СПб., 1995. — 528 с.
8. Гегель Г. Ф. В. Философия права / *Г. Ф. В. Гегель*. — М.: Прогресс, 1990. — 524 с.
9. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связях с теорией нравственности / *Л. И. Петражицкий*. — СПб., 1994. — 542 с.

А н о т а ц і я

Дудченко В. В. Класична юридична освіта у центрі правової культури суспільства. — Стаття.

З'ясовано сутність класичного у праві і проаналізовано його конкретні прояви як в історії зарубіжної юридичної освіти, так і нині. Аналізу було піддано синкретизм римського права і етики, формулярну систему права, природне і позитивне право, договірну природу справедливості, право претора, рекодифікацію.

Ключові слова: синкретизм права і етики, формулярна система права, природне й позитивне право, договірна природа справедливості, право претора, рекодифікація.

А н н о т а ц и я

Дудченко В. В. Классическое юридическое образование в центре правовой культуры общества. — Статья.

Выявлена сущность классического в праве и проанализированы его конкретные проявления как в истории зарубежного юридического образования, так и в настоящее

время. Проанализированы синкретизм римского права, естественное и позитивное право, договорная теория справедливости, право претора, рекодификация.

Ключевые слова: синкретизм права и этики, формулярная система права, естественное и позитивное право, договорная теория справедливости, право претора, рекодификация.

S u m m a r y

Dudchenko V. V. Classical Legal Education in the Centre of Legal Culture of Society. — Article.

The essence of classics in law is determined together with its specific characteristics in the foreign legal education history and nowadays. Syncretism of roman law and ethics, formular law system, natural and positive law, contractual nature of justice, pretor's right, recodification were analyzed.

Keywords: Syncretism of Law and Ethics, Formular Law System, Natural and Positive Law, Contractual Nature of Justice, Pretor's Right, Recodification.